

LBRIS

We know
books

John F. Haught

DUMNEZEU
după
EINSTEIN

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

Creat cu pasiune și savoir-faire. Un volum Baroque Books & Arts®.

CUPRINS

Mulțumiri	7
Introducere	9
1. DUMNEZEU	16
Religie și Dumnezeu.....	20
Rezumat	33
2. ETERNITATE	35
Farmecul panteismului	41
Nerăbdare	43
Astre și poveste	49
Fuga din timp	51
Rezumat	55
3. TIMP	57
Povestea adevărată	69
Implicațiile negării timpului	74
Rezumat	77
4. MISTER	79
Este misterul personal?	83
Imensitate și teologie.....	86
Misterul supraabundenței	89
Rezumat	98

CUPRINS

Mulțumiri	7
Introducere	9
1. DUMNEZEU	16
Religie și Dumnezeu.....	20
Rezumat	33
2. ETERNITATE	35
Farmecul panteismului	41
Nerăbdare	43
Astre și poveste	49
Fuga din timp	51
Rezumat	55
3. TIMP	57
Povestea adevărată	69
Implicațiile negării timpului	74
Rezumat	77
4. MISTER	79
Este misterul personal?	83
Imensitate și teologie.....	86
Misterul supraabundenței	89
Rezumat	98

5. SENS	100	Nerăbdare	261
Scrutarea universului	103	Problema răului și realitatea timpului.....	263
Atitudinea arheonomică și atrofia răbdării.....	117	Rezumat	266
Rezumat	121		
6. ORIGINI.....	123	13. OCROTIRE FAȚĂ DE NATURĂ.....	268
Începutul înainte de Einstein	125	Trei căi de interpretare a naturii.....	273
Rezumat	141	Rezumat	283
7. VIAȚĂ	144		
Ce anume dă dramatism vieții.....	148	CONCLUZIE	285
Viața într-un multivers.....	165	Crezul de la Niceea.....	293
Rezumat	167		
8. GÂNDIRE	169	Indice	294
Minte și Crez.....	184		
Rezumat	188		
9. LIBERTATE	190		
Rezolvarea contradicției.....	195		
Libertate, cosmos și Crez	198		
Rezumat	209		
10. CREDINȚĂ.....	211		
Cele trei feluri de credință.....	215		
Credința întru Unul Dumnezeu	221		
Rezumat	226		
11. SPERANȚĂ.....	228		
Promisiune.....	233		
Împlinire.....	240		
Rezumat	248		
12. MILĂ.....	251		
Evoluția compasiunii	255		

1

DUMNEZEU

„În lupta lor pentru binele etic, învățătorii de religie trebuie să aibă verticalitatea de a renunța la doctrina unui Dumnezeu personal.“¹

ALBERT EINSTEIN

„Principala sursă a conflictelor din ziua de astăzi dintre sfera religiei și cea a științei se găsește în conceptul de Dumnezeu personal.“²

ALBERT EINSTEIN

„Cred într-un Dumnezeu, Tatăl Atotțiitorul, Făcătorul cerului și al pământului, al tuturor celor văzute și nevăzute.“

Crezul de la Niceea

¹ Albert Einstein, *Ideas and Opinions*, trad. Sonja Bargmann (New York: Crown, 1994), p. 48.

² *Ibidem*, p. 47.

Universul nostru este în continuare în devenire. Cea mai importantă descoperire științifică din ultimele două secole o reprezintă, după părerea mea, faptul că istoria lui se deapănă în continuare. Cercetările din domeniul geologiei, biologiei, chimiei, fizicii și astrofizicii arată că universul a parcurs o lungă călătorie care, aparent, este departe de a se fi încheiat. Dar încotro? Există o țintă a călătoriei? Ce se petrece de fapt în cosmos?

Și cu Dumnezeu cum rămâne? Oare ce sens au străvechile idei despre un Creator divin dacă lumea fizică are un viitor de nepătruns? Având în vedere noua noastră perspectivă științifică despre o lume supusă unui proces activ, ce înțeles au creativitatea divină, providența și mântuirea? Au ele vreun sens? Este rezonabil ca oamenii de știință și cei care acceptă adevărurile științifice să creadă într-un Dumnezeu personal sau să aștepte „viața veacului ce va să fie“? Mai presus de toate, ce semnificație are pentru felul în care Îl înțelegem pe Dumnezeu faptul că universul se naște în continuare și ni se arată ca un spectacol al trezirii treptate? Și ce ar trebui să facem cu viața noastră aici și acum, atât timp cât universul este încă o lucrare în desfășurare?

Albert Einstein a avut gânduri dintre cele mai incitante nu numai referitoare la univers, ci și la Dumnezeu și la alte subiecte de interes teologic. În această carte mă concentrez asupra ideii de Dumnezeu după Einstein, dar cum știința lui Einstein a schimbat și modul nostru de a înțelege orice altceva, vreau să intru cu el într-un dialog despre noțiunile înrudite de veșnicie, timp, taină, înțeles, origini cosmice, viață, minte, libertate, credință, nădejde și iubire – și chiar și despre ce înseamnă știința lui față de preocupările

¹ Așa cum spune Crezul de la Niceea.

ecologice contemporane. Voi avea prilejul să comentez și chestiunea răului în universul lui Einstein.

La începutul secolului XX, marele fizician a publicat faimoasele lui „ecuații de câmp”, referitoare la univers și la implicațiile gravitației. Abordările lui matematice lăsau să se înțeleagă că universul nu este același, de la o epocă la alta. La început, lui Einstein nu i-a venit să creadă ce îi dezvăluiau propriile sale calcule, dar începând din 1916, când și-a publicat teoria relativității generalizate, cosmologii au demonstrat că natura este o poveste în plină desfășurare, cu efecte noi și neașteptate, care au apărut, iar apoi s-au estompat de-a lungul a miliarde de ani. Până relativ recent nu am fi putut să ghicim că universul a parcurs o asemenea îndelungată și pasionantă aventură și nici nu ne trecuse prin minte că, din câte se pare, va parcurge și noi schimbări, altfel decât cele din trecut. Fără îndoială, ne așteaptă și alte surprize.

Conștienți acum că universul încă se naște, știința a pus la dispoziția teologiei un nou cadru de gândire rodnică despre sensul tuturor lucrurilor, inclusiv despre credința în Dumnezeu. Faptul că lumea naturală, după ce a produs viață și gândire, pare departe de a se fi isprăvit are importanță nu numai pentru știință, dar și pentru teologie. Natura – termenul provine din cel latin referitor la „naștere” – abia ce a ieșit din pântecul întunecat al trecutului ei enigmatic către un viitor impredictibil. Imaginea naturii care se trezește dintr-un somn îndelungat reclamă o nouă înțelegere a Dumnezeului naturii.

Această carte, așa cum v-am prevenit, este o lucrare de teologie. În general vorbind, teologia înseamnă căutarea de rațiuni pentru speranță în ciuda pericolelor de deșertăciune, suferință și moarte. Teologia creștină, punctul meu de pornire, reprezintă reflecție sistematică asupra înțelesului și adevărului credinței în Dumnezeu pe care creștinii Îl identifică drept „Tată” al lui Iisus din Nazaret. Acest

Dumnezeu, și nu o cauză inițială lipsită de chip sau de un motiv eficient, este cel pe care creștinii Îl consideră oficial atât creator al tuturor lucrurilor, cât și salvator veșnic de la neantizare al tuturor făpturilor pieritoare. În această carte vreau să pun întrebarea ce înseamnă pentru noi Dumnezeul lui Iisus atunci când gândim în profunzime universul declanșat prin Big Bang, ale cărui contururi generale au răsărit din mintea lui Einstein.

Până acum, teologii au acordat doar o atenție superficială știrilor științifice venite odată cu Einstein, și anume că universul este încă în facere. Desigur, mulți sunt de acord că viața a evoluat și că universul are o istorie îndelungată, însă majoritatea încă nu s-au întrebat cu seriozitate ce semnifică noua poveste a cosmosului pentru viața noastră spirituală. Cea mai mare parte a gândirii creștine s-a fixat pe idei religioase care se potrivesc mai bine imaginii preștiințifice a lumii.

Ceea ce mă interesează aici este ce reprezintă pentru creștini ideea de Dumnezeu după Einstein. Însă ceea ce am de spus în aceste pagini ar trebui să fie de interes și pentru evrei și musulmani. De fapt, ar putea să aibă o însemnătate pentru oricine este preocupat de sensul religios al noii perspective științifice asupra cosmosului. În loc de „niciun Dumnezeu”, după cum propun scepticii din spațiul științific, am putea acum căuta un „nou Dumnezeu” în universul de după Einstein. Acest Dumnezeu va crea, va tămădui și va da motive de nădejde în continuare, potrivit tradiției și învățăturii avraamice. Dar teologia după Einstein va trebui să parcurgă un proces de autorevizuire fără precedent, ajustându-și viziunea asupra lui Dumnezeu la vastele orizonturi cosmice deschise recent de știință.¹

¹ Vezi Pierre Teilhard de Chardin, *The Human Phenomenon*, trad. Sarah Appleton-Weber (Portland, Ore.: Sussex Academic, 1999).

Persoanele cu educație științifică de astăzi gândesc deseori că universul fizic a lăsat în umbră toate imaginile divinității moștenite de noi. Pentru mulți gânditori cinstiți, portretele ancestrale ale lui Dumnezeu nu mai evocă sentimentul de credință. Ca să-și satisfacă năzuințele spirituale înnăscute, ei preferă să-și strecoare sufletul în vastul cosmos, și nu să se plece în fața vechilor zei. În ce îi privește, natura este suficient de mare.

Dar oare chiar așa să fie? Ce-ar fi dacă universul se va trezi în fața a ceva infinit mai mare și mai abisal decât el? Producând speciile umane, cosmosul a dat naștere aceluia gen de trezire pe care o numim reflecție, iar reflecția a determinat apariția unui număr tot mai mare de întrebări, printre care „Ce sens are toată această poveste?”. După Einstein, teologia, dintre toate disciplinele, nu poate să nu fie interesată să afle ce se petrece în univers. Știința i-a dat acum teologiei șansa unor idei noi despre religie și Dumnezeu. Universul lui Einstein cheamă și la idei noi despre eternitate, timp, sens și alte teme de interes în tradiția religioasă a lumii. Desigur, și alte discipline deschid căi de meditație asupra acestor subiecte, iar eu nu am de gând să le neg importanța. Însă știința după Einstein ne-a dat un mod cu totul nou de a înțelege universul. Acum avem prilejul unei perspective *cosmologice* asupra tuturor fenomenelor religioase. Ceea ce mă interesează în primul rând este aspectul pe care îl capătă gândirea creștină despre Dumnezeu atunci când o punem în legătură cu noul context științific al universului aflat încă în plin proces de trezire.

RELIGIE ȘI DUMNEZEU

Oamenii care cred în Dumnezeu aparțin lumii cuprinzătoare a religiei. În general vorbind, putem înțelege

religia ca trezire a omenirii la *justețea indestructibilă*. Pe măsura evoluției religiilor, ele au susținut tot mai mult sentimentul că dincolo, în interiorul și în profunzimea trăirii noastre imediate există ceva nepieritor *just, drept*. Religia reprezintă încredințarea esențială că, dincolo de nedreptatea suferinței, a decăderii, a răului moral și a morții, există o justețe evazivă, dar durabilă. Religia este adevărul – sau credința – că această misterioasă justețe este mai persistentă, mai importantă, mai reală și mai tămăduitoare decât orice este dat prin experiența imediată. Trezirea la justețea indestructibilă reprezintă o aventură care îi distinge pe oameni de toate celelalte specii de viețuitoare.¹

Religia a apărut pe Pământ, cel puțin sub forme vagi, odată cu conștiința de sine meditativă și capacitatea de abordare simbolică. Aspirația religioasă s-a făcut simțită încă din cea mai elementară capacitate omenească de a distinge dreptatea de nedreptate. De-a lungul istoriei umane, sentimentul justeței indestructibile a devenit tot mai explicit. Începând din jurul anului 800 î. Hr., câțiva înnoitori religioși sensibili, în locuri diferite de pe planetă, au început să facă diferența, aproape simultan, cu mult mai deliberat decât oricând mai devreme, între nedreptatea suferinței, a răului moral și a morții, pe de o parte, și o eternă ordine transcendentă a justeței mântuitoare, pe de alta. Rostul existenței omenești autentice – s-au pus de acord religiile lor – era de a armoniza viața și faptele fiecăruia la o justețe nepieritoare, identificată mai târziu în teologia creștină drept

¹ „Justețe” înseamnă aici nu numai justețe morală, ci și intelectuală, metafizică și estetică. Pentru prezentarea pe larg a ideii că religia este trezirea la *justețea indestructibilă*, vezi John F. Haught, *The New Cosmic Story: Inside Our Awakening Universe* (New Haven: Yale University Press, 2017).

Dumnezeu, iar în filozofia creștină drept ființă, înțeles, adevăr, bunătate și frumusețe infinite.¹

Recurg aici la termenul cuprinzător de „justețe” nu în sens moral îngust, ci ca reprezentant al întregii game de valori nemuritoare ce servesc drept idealuri umane. Strămoșii noștri întru religie au atribuit nume cultural specifice justeței evazive care îi chema să trăiască în adevăr, mulțumire, umilință, pace și bunătate. Spre exemplu, budismul din India, și mai târziu din China, aspira la *justa* înțelepciune, la *justa* faptă și la *justa* înțelegere. Budiștii nu vorbeau despre Dumnezeu, în schimb recurgeau la noțiuni ca *dharma*, în sens de justețe indestructibilă. În China, Lao Zi o numea *dao*. În India, înțelepții îi spuneau *brahman*. În cultura greacă, Platon o numea *binele*, iar Epicur *logos*. În Israel, profeții au asociat justețea indestructibilă (Iahve) cu dreptatea (*tzedek*, *tzedekah*, *mishpat*). Modul convenit de a trăi, predicau ei, era „să faci dreptate și mila s-o iubești și să fii gata să ții pasul cu Domnul, Dumnezeul tău”². Mai târziu, Iisus din Nazaret și-a descoperit identitatea religioasă alături de marii predicatori profetici ai dreptății. Pentru El, justețea căutată de strămoși venea acum din nou în Împărăția lui Dumnezeu. Prin puterea „Duhului” lui Dumnezeu începea o nouă epocă a dreptății și a milei, o domnie a justeței care nu avea să aibă sfârșit.

Strămoșii evrei ai lui Iisus și ai lui Einstein și-au dezvoltat propriul simț al justeței transcendente dintr-o îndelungată tradiție a poveștilor: istoriile despre chemarea lui

¹ Filozoful Karl Jaspers (1883–1969) numea perioada istorică de formare a principalelor noastre tradiții religioase și filozofice (circa 800–300 î. Hr.) „epoca axială”. Este perioada, spune el, când „fundamentele spirituale ale umanității au fost puse simultan și independent în China, India, Persia, Iudeea și Grecia” (Karl Jaspers, *The Way to Wisdom: An Introduction to Philosophy* [New Haven: Yale University Press, 1951], p. 98.

² Miheia 6:8. Pentru citatele biblice din acest volum am folosit versiunea lui Bartolomeu Anania (n. tr.).

Avraam de a porni împreună cu familia spre un nou viitor; ieșirea din Egipt sub conducerea lui Moise; lupta poporului evreu de a scăpa de sclavie, de ucidere în masă și de insignifianță; pelerinajul națiunii spre un pământ al făgăduinței; încheierea legământului cu Dumnezeu; misiunea Israelului de a le fi lumină tuturor națiilor; trimiterea Duhului lui Dumnezeu să reînnoiască fața pământului; cuvintele de stăruitor îndemn ale profeților către poporul lor de a fi ospitalieri cu străinii, credincioși Dumnezeului lor, să se străduiască pentru dreptate și să nu-și piardă niciodată nădejdea. Povestind și repovestind mereu aceste evenimente și cuvinte de îmbărbătare, în Israel s-a născut un nou ideal al justeței – unic în rândul nenumăratelor tradiții religioase ale lumii: religia israelită a legat justețea indestructibilă de capacitatea de a face și a respecta promisiunile. Astfel, a deschis un nou viitor oamenilor și a adăugat la religia lor un interes încărcat de speranță față de dimensiunea a ceea ce nu-este-încă. Motivul „nu-încă” în contextul divin va fi pentru noi de prim interes de-a lungul paginilor următoare.

De nezdruncinat în Biblie rămâne legământul lui Dumnezeu, pe care se crede că se va întemeia pururi întreaga existență. Universul este plăsmuit nu atât după un principiu al corectitudinii, cât al unui nemărginit izvor al statorniciei, ocrotirii, milei și generozității nemărginite. „Cuvântul” lui Dumnezeu este cel de promisiune. Dumnezeu (Iahve ori Elohim) este numele atribuit de israeliți Celui care face și respectă făgăduințe, care va fi mereu loial și care se așteaptă la încredere necondiționată. Dumnezeu este Mântuitorul al cărui cuvânt deschide un nou viitor, chiar dacă pare să fie un capăt de drum. Sentimentul făgăduinței le dă oamenilor motive de speranță. Prin urmare, modul de viață religioasă „justă” începe cu încrederea că făgăduințele lui Dumnezeu se vor împlini. Și creștinii sunt angajați să existe într-un orizont

al făgăduinței și să caute mereu motive de speranță.¹ Însă ei leagă modul lor de a-L înțelege pe Dumnezeu nu numai cu speranța israelită, ci și cu Divinitatea generoasă, dreaptă, statornică, dătătoare de nădejde și mântuitoare pe care Iisus din Nazaret o numea „Tată”.

Credința în Dumnezeu a creștinătății reprezintă o pildă a permanentei porniri omenești de a lega existența noastră fragilă de o justețe imună în fața morții. Credința în Dumnezeu reflectă convingerea umană cât se poate de răspândită că doar o legătură cu ceea ce este indestructibil ne poate alunga teama de moarte, dând un sens permanent existenței. Iată de ce tradițiile avraamice au apărut cu orice preț ideea de veșnicie divină. Cu toate acestea, iudaismul, creștinismul și islamul declară, toate, în moduri diferite, că Dumnezeul lor nepieritor s-a intersectat, într-un fel sau altul, cu lumea efemeră a timpului. Pentru creștini, Dumnezeu chiar „S-a făcut trup”. Intrarea lui Dumnezeu în timp este întâiul lor temei de nădejde.

Dacă Dumnezeu rămânea cu totul în afara timpului, atunci suferința, teama și moartea ar fi rămas nevindecate. Dar dacă Dumnezeu devine prea strâns fixat de timp și efemer, oare nu va fi și justețea însăși supusă amenințării neființei? Poate fi justețea divină transcendentă și indestructibilă, pe de o parte, dar și suficient de milostivă, pe de alta, încât să se îmbine launtric cu timpul? Indiferent de relația ei cu timpul, întrebarea dacă timpul este real rămâne centrală pentru investigația teologică. Dacă timpul nu este real, așa cum presupun în continuare mulți oameni de știință, atunci credința creștină că Dumnezeu este „întrupat” în timp nu poate să aducă multă consolare și nici să aibă consecințe. Dar dacă timpul este autentic și Dumnezeu a venit în timp, după cum cred creștinii, cum

poate Dumnezeu să fie indestructibil? Intrând în polemică cu interpretarea lui Einstein asupra timpului și a veșniciei, socotesc că poate să reiasă o înțelegere mai profundă și a lui Dumnezeu, și a timpului, care să ne asigure o direcție promițătoare în căutarea motivelor de speranță.

Prin urmare, vă propun să examinăm ideea că justețea indestructibilă spre care tinde credința este tămăduitoare și mântuitoare nu pentru că Dumnezeu ar fi în afara timpului sau ne-ar izbăvi de timp, ci deoarece – într-un mod pe care am să-l dezvolt treptat – Dumnezeu, într-un fel sau altul, încă-nu-este. Pentru că Dumnezeu încă-nu-este mai există întotdeauna spațiu de nădejde. Pentru că Dumnezeu încă-nu-este, trecerea timpului reprezintă nu o primejdie, ci poartă în sine o promisiune. Să gândim că Dumnezeu încă-nu-este ar putea să sune straniu. La urma urmei, pentru creștini, „Dumnezeu este, a fost și veșnic va fi”. Totul se află neapărat sub grija divină. Lumea este în mâinile lui Dumnezeu. Să căutăm chipul lui Dumnezeu! Dumnezeu este peste tot. Dumnezeu este alfa și omega.

Da, însă potrivit lui Einstein, Dumnezeu este mai puțin alfa decât omega.¹ Dumnezeu este mai puțin „sus-deasupra”, cât „sus-înainte”. Dacă Dumnezeu ar fi prezență pură, nu ar exista loc pentru venirea unui viitor sau împlinirea unei promisiuni. Dacă timpul este real și dacă va fi ca lumea să aibă un viitor, prezența divină trebuie înfrânată într-un mod oarecare pentru a lăsa loc pentru timp și creație. Însă oamenii religioși își doresc de obicei ca Dumnezeu să fie o prezență eternă, deoarece timpul este înfricoșător. Evlavia populară i-a făcut pe oameni să caute căi de scăpare de apele năvalnice ale timpului și de pieirea implacabilă a clipeilor. Credincioșii și teologii preferă un Dumnezeu

¹ Vezi, spre exemplu, Luca 1:46–55, 67–79.

¹ Pierre Teilhard de Chardin, *Christianity and Evolution*, trad. René Hague (New York: Harvest, 1974), p. 240.

căre este „etern acum“, și nu unul „ce-va-să-vie“. În armonie cu vechea gândire platonice, mintea și imaginația lor L-au asociat pe Dumnezeu cu un liman de atemporalitate în care permanența le potolește temerile și îi apără de incertitudinile existenței în timp și în istorie.

De-a lungul secolelor, multe la număr, trecute de la patimile lui Iisus, creștinii au căutat să țină la distanță justetea indestructibilă atribuită Lui ca să nu fie exagerat pusă pe seama nocivității unui timp care a permis să sufere și să moară. Căutarea atemporalității i-a determinat să-L așeze pe Dumnezeu într-un „prezent etern“, imun la trecerea vremii. În afară de un Dumnezeu atemporal, totul este în cele din urmă pierdut sau cel puțin așa presupun ei.

Cu toate astea, teologii creștini nu s-au simțit niciodată absolut la largul lor să separe atât de strict veșnicia de timp. Doctrina Treimii – Dumnezeu este nu doar Tatăl, ci și Fiul și Sfântul Duh – exprimă năzuința creștină timpurie de a păstra și veșnicia, și temporalitatea lui Dumnezeu. Potrivit Crezului de la Niceea, Iisus a fost omorât în timp prin răstignire, dar rămâne etern „consubstanțial (de-o-ființă) cu Dumnezeu Tatăl“. Așadar, creștinii cred că în omul Iisus justetea indestructibilă a coborât în timp, dar în așa fel încât trecerea timpului să nu o poată copleși. Această încredere pretinde totuși o înțelegere aparte a veșniciei și a timpului. În următoarele două capitole, voi reflecta asupra acestui înțeles, în dialog cu Einstein.

Creștinii cred că, prin Iisus, moartea și răul au fost veșnic înfrânte, nu pentru că Dumnezeu a suspendat timpul, ci pentru că l-a adus în interiorul vieții divine. În creștinism, imaginea unui om părăsit, condamnat și executat s-a pecetluit pe vecie în simțul lui de justete indestructibilă. Când creștinii afirmă că Iisus este Fiul lui Dumnezeu și că Fiul există „dinaintea vremurilor“ ei susțin că iubirea altruistă este cea just indestructibilă, fiind încrezători că

iubirea dezinteresată este cea care creează „cerul și pământul“. Dar, în loc să scoată lumea creată în zona sigură din afara timpului, iubirea infinită adoptă în sine lumea temporală, în toată ambiguitatea ei. În accepțiunea creștină, Dumnezeu a învins injustețea nu prin negarea timpului, ci prin adunarea fiecărei clipe a trecerii timpului în existența divină – unde nimic nu se pierde.¹

Dar de obicei credincioșii nu au gândit astfel despre justetea indestructibilă. Așa cum scrie teologul John Macquarrie: „Faptul că Dumnezeu a venit în istorie – și asta în umilință, neputință și sărăcie – a intrat în contradicție cu tot ceea ce credeau oamenii despre zei. Era sfârșitul puterii zeilor din categoria lui Marduk sau Jupiter... da, și chiar a lui Iahve, în măsura în care fusese răstălmăcit pe baza aceluiasi model.“² Convingerea că Dumnezeu interiorizează ceea ce se petrece în timp ireversibil nu poate fi considerată un element marginal al modului cum înțelege creștinismul justetea indestructibilă. Ideea unui Dumnezeu atât de vulnerabil nu își află însă un loc confortabil în istoria

¹ Acest mod de înțelegere a îndurării divine a fost foarte bine exprimat în „teologia procesuală“. Îi sunt parțial îndatorat lui Alfred North Whitehead pentru aspecte ale perspectivei procesuale expuse în *Process and Reality*, (ed.) David Ray Griffin și Donald W. Sherburne (New York: Free Press, 1968), pp. 29, 34–51, 60, 81–82, 86–104, 340–351; și lui Alfred North Whitehead, „Immortality“, în *The Philosophy of Alfred North Whitehead*, (ed.) Paul A. Schilpp (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1941), pp. 682–700. Vezi și Charles Hartshorne, *The Logic of Perfection* (Lasalle, Ill.: Open Court, 1962), pp. 24–62, 250; și John B. Cobb Jr. și David Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition* (Philadelphia: Westminster, 1976). Deși nu accept toate aspectele gândirii procesuale, sunt de acord cu modul de a înțelege lumea al lui Whitehead ca fiind alcătuită din evenimente care, chiar dacă pier, rămân prezente și „obiectiv nepieritoare“ în trăirea milostivă a lui Dumnezeu. Aș vrea să las loc și pentru moartea personală ori „supraviețuirea“ ei subiectivă, deși nu independent de supraviețuirea întregii narațiuni cosmice, sub aripa iubirii milostive a lui Dumnezeu.

² John Macquarrie, *The Humility of God* (Philadelphia: Westminster, 1978), p. 34.